

Referat przygotowany na konferencję „Współczesne oblicza edukacji muzycznej” zorganizowaną przez Zakład Dydaktyki Muzycznej Instytutu Muzyki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Kazimierzu Dolnym w dniach 9-10 maja 2003 roku, opublikowany w: „Współczesne oblicza edukacji muzycznej” pod red. Renaty Gozdeckiej i Mirosława Grusiewicza. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej Lublin 2008 ss. 99-108

Barbara Pazur

Kierowanie rozwojem zdolności audiacyjnych dzieci w wieku przedszkolnym poprzez zajęcia umuzykalniające metodą E.E. Gordona

Etapy rozwoju muzycznego dzieci od urodzenia do osiągnięcia wieku dojrzałości szkolnej, czyli typy i stadia audiacji wstępnej według Edwina E. Gordona, a także działania rodziców czy nauczycieli zmierzające do umożliwienia jak najefektywniejszego przejścia przez te wszystkie etapy, aby w przyszłości formalne kształcenie muzyczne dało jak najlepsze efekty, opisane są szczegółowo w materiałach poseminaryjnych Polskiego Towarzystwa Edwina E. Gordona¹, a przede wszystkim przez samego Gordona w książce *Umuzykalnienie niemowląt i małych dzieci* przetłumaczonej na język polski przez Ewę Klimas-Kuchtową i Annę Zielińską².

Dzieci przedszkolne w wieku 3-5 lat powinny być poddawane nieformalnemu kierowaniu muzycznemu. Dzieci sześciolatnie, uczęszczające do tzw. „zerówki” powinny być poddane zarówno nieformalnemu, jak i formalnemu kształceniu muzycznemu, ponieważ ich uzdolnienia muzyczne jeszcze się rozwijają, a kierowanie nieformalne w wieku przedszkolnym przygotowuje do kształcenia formalnego w wieku szkolnym. Gdyby jednak nauczyciel lub któreś z rodziców chciało na podstawie subiektywnej oceny dostosować nieformalne kierowanie do możliwości dziecka przedszkolnego, o którym sądzi, że ma talent muzyczny, wystarczy po prostu zintensyfikować jego kontakty z muzyką. Ale adaptacja taka nie powinna odbywać się kosztem potrzeb muzycznych dzieci, które wydają się być mniej utalentowane.

Kierowanie nieformalne polega na zapewnianiu dzieciom odpowiedniego doświadczenia związanego ze słuchaniem muzyki, ze śpiewaniem spontanicznym (bez żadnych wymogów formalnych i narzuconych ograniczeń), na wzmacnianiu pozytywnym reakcji mu-

¹ Zwolińska E., Jankowski W. (red.): *Teoria uczenia się muzyki według Edwina E. Gordona. Materiały II Seminarium autorskiego w Krynicy 27 kwietnia – 3 maja 1995 roku*, Wydawnictwo uczelniane WSP w Bydgoszczy – Bydgoszcz-Warszawa, ss. 210, 1995.

Zwolińska E. (red.): *Podstawy Teorii uczenia się muzyki według Edwina E. Gordona – Materiały z III Seminarium Gordonowskiego Zamość, 2-12 sierpnia 1998*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz, ss. 306, 2000.

² Gordon E. E.: *Umuzykalnienie niemowląt i małych dzieci. Teoria i wskazówki praktyczne*. Wyd. „Zamiast Korepetycji”, Kraków, ss. 130, 1997.

zycznych dzieci, na zachęcaniu dzieci do różnych form aktywności ruchowej w rytm muzyki lub bez niej. Takie działania są prowadzone albo indywidualnie w domu, albo grupowo w przedszkolu.

Kształcenie formalne, czyli nauczanie, jest procesem grupowym, ale rodzaj kształcenia powinien być dostosowany do różnic indywidualnych w uzdolnieniach muzycznych, czyli do tzw. wieku muzycznego, a nie chronologicznego. Poziom uzdolnienia muzycznego określamy za pomocą indywidualnej, subiektywnej oceny dzięki obserwacji aktywności muzycznej, ale przede wszystkim za pomocą obiektywnej oceny. Ogólnie dostępny jest test uzdolnień muzycznych *Średnia miara słuchu muzycznego* Edwina E. Gordona³ służący do pomiaru zdolności muzycznych – melodycznych i rytmicznych – dzieci w wieku 6-9 lat, czyli w wieku, kiedy wprowadza się już formalne kształcenie muzyczne i powinno się znać indywidualne różnice w uzdolnieniach muzycznych. Powinno się ten test stosować systematycznie co pół roku, aby obserwować rozwój muzyczny dzieci i w zależności od wyników dostosowywać formalne kształcenie do indywidualnych różnic w rozwoju dzieci, a nie stosować go tylko przy selekcji podczas naboru do szkół muzycznych. Dobrze byłoby przenieść też na grunt polski zabawę muzyczną *Audie*⁴ ułatwiającą zrozumienie i analizę możliwości muzycznych dziecka w wieku 3-4 lat.

W muzycznym kierowaniu nieformalnym bardzo ważne jest muzyczne środowisko, w jakim przebywa dziecko. Najważniejszą rolę pełni środowisko domowe, ponieważ w nim dziecko przebywa najwięcej. Pobyt w przedszkolu w większości przypadków jest bardzo nieregularny, dzieci często chorują, czasem wyjeżdżają do dziadków. Jeśli rodzice mają możliwość zostawić dziecko w domu z kimś z domowników, ze starszym rodzeństwem lub dziadkami, to chętnie z takiej możliwości korzystają, co wiąże się także z absencją dziecka w przedszkolu.

Aby skutecznie pobudzać rozwój umiejętności audiacji (zdolności do słyszenia i rozumienia muzyki „w głowie” pod fizyczną nieobecność bodźców dźwiękowych), która leży u podstaw wszelkich dokonań muzycznych ważne jest połączenie wysiłków rodziców, wychowawcy w przedszkolu oraz wykwalifikowanego nauczyciela muzyki.

Proces rozwoju umiejętności audiacji przebiega powoli. Ważne jest baczne obserwowanie każdego dziecka podczas zajęć i reagowanie na jego indywidualne potrzeby muzyczne.

³ Gordon. E. E., *Podstawowa miara słuchu muzycznego i Średnia miara słuchu muzycznego. Testy uzdolnień muzycznych dla dzieci w wieku 5-9 lat. Podręcznik.*, Wyd. Akademia Muzyczna im. Fryderyka Chopina, Centrum Edukacji Artystycznej, Warszawa, ss. 148, 1999.

⁴ Gordon E. E., *Audie. A Game for Understanding and Analyzing Your Child's Music Skills, Ages 3-4*, Wyd. GIA Publications, Chicago

Dlatego większy jest wpływ rodziny, bo tam każde dziecko jest traktowane jak najbardziej indywidualnie, a zajęcia w przedszkolu powinny być prowadzone w małych grupach – do 12 osób.

Ważne jest, aby zachęcić dzieci do słuchania i do reagowania na to, co słyszy. Dlatego podczas zajęć muzycznych powinno się unikać niewłaściwego stosowania różnych bodźców wzrokowych, które mogą dzieci rozpraszać. Unikamy korzystania z książek, kaset video, kolorowania obrazków. Dobrze jest zapewnić dzieciom stały kontakt z muzyką poprzez prezentowanie w ich obecności nagrań z taśm magnetofonowych lub płyt kompaktowych z muzyką urozmaiconą pod względem stylu, tempa, rytmu, metrum, tonacji, dynamiki i barwy dźwięku. Jeszcze lepiej jest, jeśli gra się dzieciom na jakimś instrumencie.

Powinno się nucić i śpiewać dzieciom. Nie śpiewa się z dziećmi, dopóki nie nabiorą wprawy w audiacji. Nuci się dzieciom piosenki, można nucić rytm wiersza lub bajki. Słów używa się oszczędnie, ponieważ słowa zmuszają dzieci do koncentrowania się na ich treści, a nie na muzyce jako takiej. Dobrze jest nucić dzieciom takie piosenki, których jeszcze nie znają. Jeżeli śpiewa się dzieciom piosenkę bez słów, którą one znają, mają tendencję do podchwytowania jej i uzupełniania brakujących słów, zamiast koncentrować się na audiacji. Każde dziecko ma własne, osobiste tempo, czyli swój naturalny rytm poruszania się i najbardziej dla siebie dogodną wysokość dźwięku lub zakres dźwięków, na który najżywiej reaguje. Nauczyciel powinien postarać się je odkryć, a później śpiewając dziecku, dla dziecka lub z dzieckiem jak najbardziej dopasować się do jego naturalnego tempa i wysokości dźwięków, ponieważ na takie wykonania dziecko zwraca na początku większą uwagę. Dlatego powinno się wymyślać takie ćwiczenia, w których dziecko ma okazję zbadać właściwości swojego głosu, a także może nabrać pewności siebie wynikającej ze wzmocnienia przez nauczyciela jego własnego tempa. Dopiero potem można rozszerzać zakres różnorodnych temp i poszerzać skalę głosu.⁵

Dla całościowego rozwoju umiejętności audiacyjnych jeszcze ważniejszy niż śpiew jest ruch. Prowadzący zajęcia muzyczne stara się, by dzieci poruszały się przez dłuższy czas w sposób ciągły i zrelaksowany. Unika się ruchów usztywnionych, takich jak maszerowanie, klaskanie, czy wystukiwanie rytmu pałeczkami. Przy ćwiczeniach ruchowych nie powinno się poruszać dzieckiem (nie steruje się dzieckiem ani ruchami jego kończyn), ale porusza się z dzieckiem przy dźwiękach muzyki. Wykonuje się ruchy falujące, w miejscu. Nauczyciel zachęca dzieci do ruchów od pasa wzwyż – do poruszania w pełnym zakresie ramionami,

⁵ E.E. Gordon, *Umuzycznienie niemowląt i małych dzieci. Teoria i wskazówki praktyczne*. Wyd. "Zamiast Korepetycji", Kraków 1997, s. 52-56

szyją i barkami. Po nabraniu przez dzieci wprawy w tego rodzaju ruchach, przechodzi się do ruchów dolnych partii ciała. Dobrze jest kołysać się z nogi na nogę i zginać kolana w pozycji stojącej. Dopiero później przechodzi się do przemieszczania się po pokoju, podskoków na jednej nodze, czy skoków na obydwóch. Podczas ruchu dziecko powinno maksymalnie wykorzystać własny ciężar. Te wszystkie ćwiczenia są niezbędne, aby zrozumieć relację między ciężarem, przepływem, przestrzenią i czasem, czynnikami, które dzięki wzajemnemu wpływowi na siebie za pomocą ruchu wpływają na rozwój zdolności rytmicznych. Ruchowe zajęcia rytmiczne są zawsze wskazane, ale powinno się unikać zbyt wczesnego wprowadzania formalnych zajęć tanecznych, kiedy dziecko nie ma jeszcze koordynacji ruchowej i wycucia swojego ciała. Także naukę gry na instrumentach muzycznych powinno się rozpocząć dopiero wtedy, gdy dziecko przejdzie wszystkie etapy audiacji wstępnej i będzie gotowe do kształcenia formalnego.

W momencie, kiedy dzieci po raz pierwszy przychodzą do przedszkola, nauczyciel powinien przejść z nimi etap inkulturacji. Powinien dzieciom śpiewać piosenki, ale nie może oczekiwać, że dzieci będą śpiewać z nim, ani tym bardziej uczyć dzieci piosenek, jak to będzie robić później na etapie formalnego nauczania. Tak samo postępuje z trzylatkami, jak i z cztero-, czy pięcioletkami, jeżeli zaczynają dopiero w tym wieku chodzić do przedszkola. Uzupełnia w ten sposób etap inkulturacji dzieciom, które być może były tego pozbawione w ubogim muzycznie domowym środowisku.

Dzięki uprzejmości dyrekcji dwóch przedszkoli Lublina (nr 7 i 31) i w porozumieniu z rodzicami prowadzono obserwację rozwoju muzycznego 152 dzieci w wieku przedszkolnym.

W Przedszkolu nr 31 w Lublinie, w grupie czterolatek dzieci zaczęły regularnie słuchać różnorodnej muzyki, a przy usypianiu podczas leżakowania zasadą było, że z magnetofonu „płynęła” spokojna, relaksacyjna melodia albo pani śpiewała im kołysanki. Dzieci bardzo to lubiły i wręcz domagały się słuchania muzyki.

W Przedszkolu nr 7 w grupie czterolatek przeprowadzono cykl zajęć muzycznych „metodą” Gordona, co zostało potraktowane jako możliwość dodatkowej stymulacji rozwoju audiacji tych dzieci, pomoc w kierowaniu ich rozwojem muzycznym, a także jako pewnego rodzaju zajęcia muzykoterapeutyczne.

Zajęcia polegały na śpiewaniu dzieciom wielu piosenek w różnych skalach i tonacjach oraz różnych metrach – typowych i nietypowych. Śpiewano też gotowe melodyjki i rytmiczanki ze śpiewnika *The Early Childhood Music Curriculum* "Experimental songs and chants

without words autorstwa Edwina E. Gordona, Beth M. Bolton, Wendy K. Hicks, Cynthi C. Taggart⁶. Improwizowano także melodie w różnych skalach i rytmizowano „rytmiczanki” bez słów w różnych metrach. Do słuchania z dziećmi wykorzystywano zestaw różnorodnych utworów o zmiennej barwie, dynamice, w różnych tempach i nastrojach.

Koncentracja małych dzieci jest bardzo krótkotrwała. Można ją utrzymać tylko dzięki ciągłym zmianom. Dlatego na zajęciach było dużo różnorodnych działań, ruchowe ćwiczenia bez muzyki kształcające poczucie ciężaru, przestrzeni, przepływu i czasu, ruch przy rytmiczankach w różnorodnych metrach, dużo melodyjek. Ponieważ w jednej grupie przedszkolnej znajdują się dzieci będące na różnych etapach audiacji wstępnej, prezentowano dzieciom motywy tonalne (diatoniczne lub arpeggiowe) i rytmiczne – dwumakrobitowe, lub czteromakrobitowe, odpowiednio dostosowując działania do reakcji dzieci. Wykonywano ćwiczenia pomagające wykształcić u dzieci poczucie toniki w melodiach durowych, molowych i w innych skalach. Ćwiczenia te połączono z zabawami przy wykorzystaniu różnorodnych rekwizytów – np. duże kółka *hula hop*, lekkie chusteczki, woreczki z ryżem. Te same, a także wiele innych rekwizytów wykorzystywano w kształceniu ruchu ciągłego, czy poczucia pulsu.

U dzieci, z którymi prowadzono zajęcia muzyczne zaobserwowano duży postęp w dziedzinie umiejętności wokalnych – niektóre dzieci odnalazły swój głos śpiewu, poprawiła się koordynacja ruchowa i poczucie rytmu, wiele dzieci do tej pory cichych i nieśmiałych zaczęło w sposób czynny uczestniczyć także w innych działaniach muzycznych grupy, pokazach dla rodziców, czy przedstawieniach. Zajęcia muzyczne wpłynęły też pozytywnie na aklimatyzację w przedszkolu dziewczynki, która dołączyła do grupy czterolatków w drugiej połowie roku szkolnego i nie mogła zaakceptować przedszkola. Bardzo często płakała i wspominała mamę. Podczas zajęć muzycznych uspokajała się i wyciszała. Mimo, że początkowo nie uczestniczyła w zabawach, ale siedziała z boku i obserwowała, z czasem była coraz aktywniejsza. Według relacji wychowawczynie, te zajęcia wpływały na nią pozytywnie, można więc mówić o aspekcie muzykoterapeutycznym.

Jednocześnie zaobserwowano cofanie się umiejętności wokalnych i myślenia muzycznego dzieci przy wprowadzaniu piosenek ze słowami, czy zabaw muzycznych ze słowami, kiedy to dzieci, zamiast skupić się na audiovaniu melodii, czy rytmu, zajmowały się treścią piosenki i zabawą. Przy słuchaniu znanej piosenki bez słów, skupiały się na treści, którą znały

⁶ Gordon E. E., Bolton B. M., Hicks W. K., Taggart C. C., *The Early Childhood Music Curriculum – Experimental Songs and Chants without Words – Book One*, G.I.A. Publications, Chicago, ss.88, 1993.

wcześniej i przestawały zwracać uwagę na melodię. Taką piosenkę śpiewały o wiele bardziej nieczysto niż inne melodie bez słów.

Z tych doświadczeń wynika wniosek, że dzieciom, które znajdują się w początkowych etapach audiacji wstępnej nie powinno się wprowadzać piosenek ze słowami, jeśli chcemy, aby rozwijały się muzycznie w sposób prawidłowy. Niestety, w przedszkolach bardziej dba się o to, aby dzieci miały bogaty repertuar piosenek ze słowami, który jak najwcześniej można zaprezentować na różnego rodzaju pokazach dla rodziców, a mniej dba się o rozwój muzyczny tych dzieci

W obydwu przedszkolach (Przedszkole nr 7 i 31 w Lublinie) przeprowadzono także testy *Audie* i *IMMA* (*Średnia miara słuchu muzycznego*) Edwina E. Gordona.

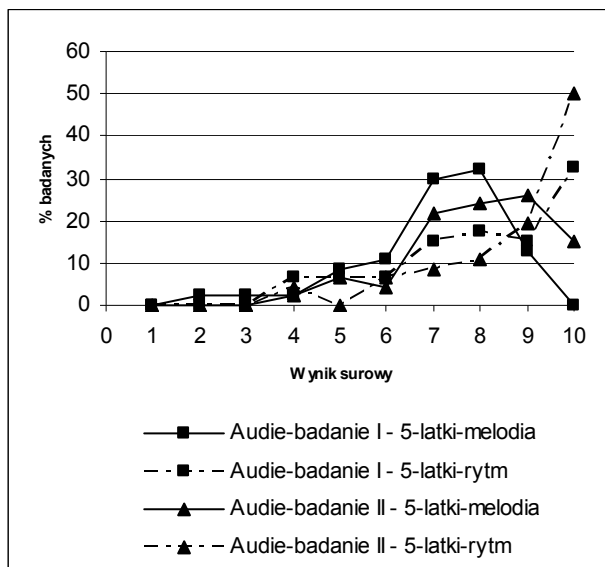
Celem było uzyskanie odpowiedzi na pytania:

1. Jaki jest rozkład poziomów zdolności muzycznych dzieci (czy rzeczywiście, jak twierdzi Edwin E. Gordon jest on zbliżony do rozkładu wszystkich zdolności w populacji wg krzywej Gaussa, czyli ok. 1/6 osób ma zdolności niskie, 2/3 – średnie, a 1/6 wysokie)?

2. Czy widać rozwój zdolności audiacyjnych przy powtórnych badaniach?

1. Rozkład wyników wszystkich dzieci pięcioletnich (49 dzieci) – zabawą muzyczną *Audie* Edwina E. Gordona wskazuje, że test ten jest już dość łatwy dla pięcioletników, a szczególnie jego część rytmiczna. Wysoki wskaźnik bardzo wysokich zdolności wynika też być może z tego, że częścią rytmiczną bawiono się od razu po części melodycznej. Dzieci po prostu miały chęć i zapał do dalszej zabawy, i te bardziej zdolne bardzo dobrze już zapamiętały „*ulubioną piosenkę*”. Możliwe też, że zabawę rytmiczną dziecko powinno posłuchać po przerwie, a nie bezpośrednio po zabawie tonalnej.

Wykres 1 – Audie – badanie I i II- 5-latki

2. Podczas badania w kwietniu 2003 test *IMMA* E.E. Gordona okazał się być natomiast trochę za trudny dla czworga pięcioletków (na 42 dzieci) podczas badania w kwietniu 2003, które jeszcze nie rozumiały poleceń, albo nie potrafiły się skoncentrować.

Średnia wyników surowych (po odrzuceniu 4 prac):

test melodii – 26,71

test rytmu – 24,58

wynik ogólny – 50,92

Po obliczeniu lokalnych norm centylowych wg instrukcji w podręczniku do testu – standaryzacji polskiej⁷ przy podanej w tym podręczniku interpretacji:

centyl	wynik
90 – 90+	bardzo wysoki
70 – 89	wysoki
30 – 69	przeciętny
10 – 29	niski
1 – 9	bardzo niski,

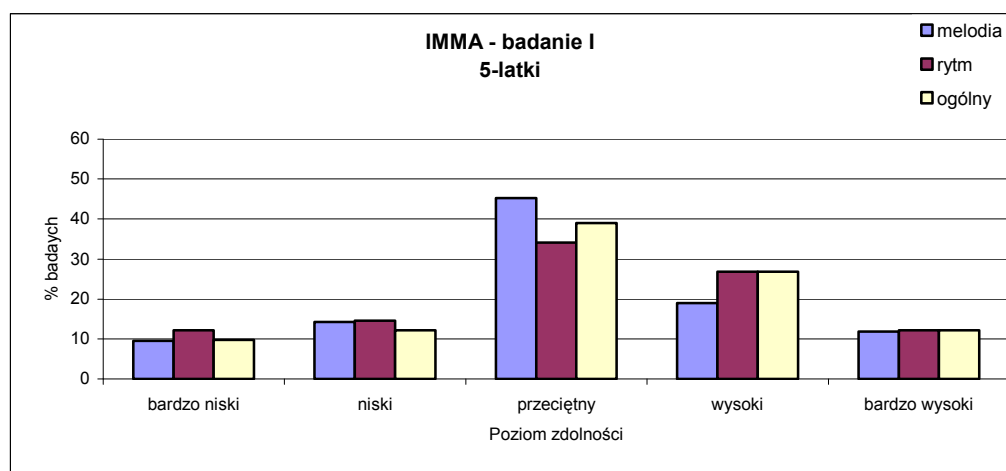
procent dzieci osiągających poszczególne wyniki okazał się następujący:

Wynik	Test Melodii	Test Rytmu	Wynik ogólny
bardzo niski	9,52	12,19	9,75
niski	14,29	14,63	12,19
przeciętny	45,24	34,15	39,02
wysoki	19,05	26,83	26,83
bardzo wysoki	11,90	12,20	12,20

Jest to rozkład normalny wyników, lekko prawoskośny. Obrazuje to wykres 2.

⁷ Kamińska B., Kotarska H., *Średnia miara słuchu muzycznego. Podręcznik do testu Edwina E. Gordona*, Wyd. Akademia Muzyczna im. Fryderyka Chopina, Centrum Edukacji Artystycznej, Warszawa, 74-75, 2000.

2. Wykres – IMMA – badanie I – 5-latki

3. Porównanie dwóch badań wszystkich 6-latków (49 osób). Pierwsze badanie przeprowadzono w październiku, drugie w kwietniu następnego roku.

Średnia wyników surowych:	badanie I	badanie II
test melodii	27,49	29,93
test rytmu	25,83	26,89
wynik ogólny	53,36	56,89

Porównanie średnich wyników surowych sugeruje już pewien wzrost zdolności muzycznych.

Rozkład wyników wg norm centylowych z podręcznika⁸ dla dzieci 6-letnich z przedszkoli przedstawia się następująco (ilość procentowa dzieci osiągająca poszczególne wyniki):

Badanie I

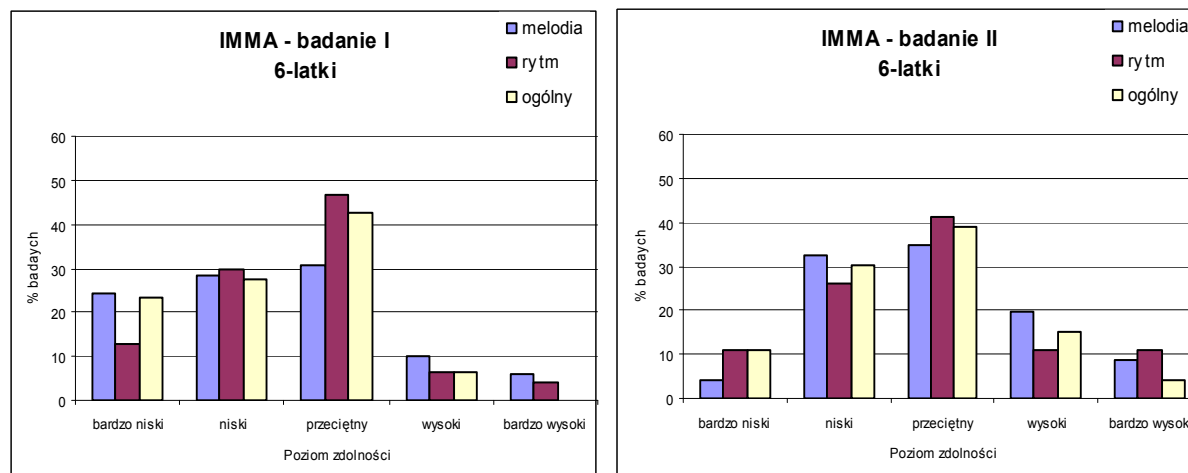
Wynik	Test Melodii	Test Rytmu	Wynik ogólny
bardzo niski	24,49	12,77	23,40
niski	28,52	29,79	27,66
przeciętny	30,61	46,81	42,35
wysoki	10,20	6,38	6,38
bardzo wysoki	6,12	4,26	0,00

Badanie II

Wynik	Test Melodii	Test Rytmu	Wynik ogólny
bardzo niski	4,34	10,87	10,87
niski	32,61	26,09	30,43
przeciętny	34,78	41,30	39,13
wysoki	19,57	10,87	15,91
bardzo wysoki	8,70	10,87	5,68

⁸ tamże, str. 85-87

Wykresy 3 i 4 – IMMA – badanie I – 6-latki
IMMA – badanie II – 6-latki

Procent dzieci, u których wzrosły, utrzymały się na tym samym poziomie, lub zmalały zdolności melodyczne i rytmiczne:

	5-latki:		6-latki	
	melodia	rytm	melodia	rytm
wzrost	53,3	66,7	46,7	41,9
taki sam poziom	20	20	35,5	32,5
spadek	26,7	13,3	17,8	25,6

Przedstawione powyżej wyniki ukazują, że możemy odpowiedzieć twierdząco na postawione wcześniej pytania:

1. Rozkład poziomów zdolności muzycznych dzieci jest rzeczywiście, jak twierdzi Edwin E. Gordon zbliżony do rozkładu wszystkich zdolności w populacji wg krzywej Gaussa.
2. Zauważalne jest podniesienie poziomu zdolności audiacyjnych przy powtórnych badaniach. Zmalała ilość dzieci mających bardzo niskie i niskie zdolności, a zwiększyła się ilość dzieci o zdolnościach wysokich i bardzo wysokich.

Podsumowując opisane działania, można wysnuć parę istotnych wniosków.

Badania testowe, zarówno zabawa muzyczna *Audie*, jak i test *IMMA* samo było przydatne do badania dzieci 5-letnich, dobrze byłoby więc opracować na grunt polski także test *PMMA* *Podstawowa miara słuchu muzycznego* Edwina E. Gordona, który służy do pomiaru poziomu audiacji muzycznej u dzieci w wieku 5-8 lat. Wtedy można byłoby uzyskać możliwość obserwacji dzieci także w wieku 5 lat, czyli w ciągu całego okresu przedszkolnego i wczesnoszkolnego i dobierania odpowiednich do tego rozwoju działań muzycznych – nieformalnych i formalnych.

Jednym z najważniejszych wniosków wynikających z obserwacji dzieci podczas zajęć muzycznych prowadzonych metodą Edwina E. Gordona, wydaje się potwierdzenie kontrowersyjnych, według rodziców i nauczycieli małych dzieci, opinii E. Gordona (wynikającej oczywiście z jego wieloletnich badań), że w początkowej fazie audiacji wstępnej nie należy dzieciom śpiewać i uczyć piosenek ze słowami. Dotyczy to zwłaszcza działań muzycznych nastawionych na rozwój zdolności muzycznych, a przede wszystkim na rozwój myślenia muzycznego, kształcenia poczucia tonalnego i czystej intonacji. Skupianie się dzieci na treści słownej piosenek odwraca ich uwagę od zawartości muzycznej i opóźnia, albo całkowicie eliminuje, uzyskanie tych umiejętności. Jeśli dziecko uzyska czystość intonacji, utrzymywanie się w tonacji i prawidłowe odwzorowanie tempa i rytmu w piosenkach i rytmizankach bez słów, wtedy wprowadzenie treści słownej do piosenek już nie zaburzy prawidłowego rozwoju muzycznego.

- Gordon. E. E., *Podstawowa miara słuchu muzycznego i Średnia miara słuchu muzycznego. Testy uzdolnień muzycznych dla dzieci w wieku 5-9 lat. Podręcznik.*, Wyd. Akademia Muzyczna im. Fryderyka Chopina, Centrum Edukacji Artystycznej, Warszawa 1999.
- Gordon E. E., *Audie. A Game for Understanding and Analyzing Your Child's Music Skills, Ages 3-4*, Wyd. GIA Publications, Chicago
- E.E. Gordon, *Umuzycznienie niemowląt i małych dzieci. Teoria i wskazówki praktyczne.* Wyd. "Zamiast Korepetycji", Kraków 1997
- Gordon E. E., Bolton B. M., Hicks W. K., Taggart C. C., *The Early Childhood Music Curriculum – Experimental Songs and Chants without Words – Book One*, G.I.A. Publications, Chicago 1993.
- Kamińska B., Kotarska H., *Średnia miara słuchu muzycznego. Podręcznik do testu Edwina E. Gordona*, Wyd. Akademia Muzyczna im. Fryderyka Chopina, Centrum Edukacji Artystycznej, Warszawa 2000.
- Zwolińska E., Jankowski W. (red.): *Teoria uczenia się muzyki według Edwina E. Gordona. Materiały II Seminarium autorskiego w Krynicy 27 kwietnia – 3 maja 1995 roku*, Wydawnictwo uczelniane WSP w Bydgoszczy – Bydgoszcz-Warszawa 1995.
- Zwolińska E. (red.): *Podstawy Teorii uczenia się muzyki według Edwina E. Gordona – Materiały z III Seminarium Gordonowskiego Zamość, 2-12 sierpnia 1998*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000.